

ALISHER RAZZOQOV,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti doktoranti¹

ALISHER NAVOIY IJODIDA NAQSHBANDIYA SHAYXLARI OBRAZI

Annotatsiya. Mazkur maqola Alisher Navoiy ijodida naqshbandiya tariqatiga mansub tarixiy shaxslarning badiiy talqiniga bag'ishlangan. Maqolada qo'yilgan asosiy masala muhokamasiga o'tishdan avval Navoiyning tasavvuf va tasavvuf adabiyotiga munosabati, tutgan o'rni shoirning rasman naqshbandiya tariqatiga kirgan-kirmaganligi haqidagi muammolarga bir qadar oydinlik kiritishga harakat qilindi. Maqolaga obyekt sifatida shoirning she'riy va nasriy asarlaridagi naqshbandiya shayxlari tasvirlangan boblar, parchalar tanlandi. Navoiy asarlaridagi asosiy tarixiy obrazlar sifatida Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Muhammad Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy singari shaxslar tanlab olindi. Asosiy tarixiy manba sifatida "Nasoyim ul-muhabbat" asarida keltirilgan ma'lumotlardan foydalanildi. Maqolada tarixiy-biografik, germeenvtik metodlardan foydalanildi. Asosiy xulosa sifatida Navoiy naqshbandi shayxlari obrazlari vositasida tasavvufning eng muhim masalalaridan bo'lgan faqr fano, pir-muridlik, ustoz-shogirdlik an'analarini badiiy talqin qilganidir.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, tasavvuf, naqshbandiya, tasavvuf adabiyoti, badiiy obraz, Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Muhammad Porso, Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy.

Abstract. This article examines the artistic interpretation of historical figures associated with the Naqshbandi order in the works of Alisher Navoi. Before delving into the core issues, the study clarifies Navoi's relationship with Sufism and Sufi literature, addressing debates about whether he was formally initiated into the Naqshbandi order. The analysis focuses on selected passages from Navoi's poetic and prose works depicting Naqshbandi sheikhs, with particular attention to key historical figures such as Khoja Baha-ud-Din Naqshband, Khoja Muhammad Parsa, and Khoja Ubaydullah Ahrar Vali. The primary historical source is Nasayim ul-Muhabbat (Breezes of Love), which documents the lives of Sufi saints. The study employs historical-biographical and hermeneutic methods, concluding that Navoi artistically reinterpreted central Sufi concepts – such as faqr (spiritual poverty), fana (annihilation of the self), and the master-disciple tradition (pir-murid, ustoz-shogird) through the lens of Naqshbandi sheikhs.

Keywords: Alisher Navoi, Sufism, Naqshbandiyya, Sufi literature, artistic portrayal, Khoja Baha-ud-Din Naqshband, Khoja Muhammad Parsa, Khoja Ubaydullah Ahrar Vali.

Kirish. Alisher Navoiy yashagan tarixiy davrda tasavvuf maktablaridan naqshbandiya tariqati yetakchilik qilgani ma'lumdir. Tabiiyki, o'z davrining mutafakkirlaridan bo'lgan Alisher Navoiy ham bu tariqat va uning namoyondalariga, an'ana va tamoyillariga befarq qaramagan. Shoir asarlarining deyarli barchasida bu muborak ta'limotning ta'sirini ko'rish mumkin. Qolaversa, adabiyotshunoslikda badiiy asarni ijodkor shaxsiyati bilan bog'liq holda tadqiq etadigan biografik metod ham borki, bu metod tayanadigan omillardan biri ijodkor falsafasidir. Bunga ko'ra,

¹ alisherrazzoqov@mail.ru

“Tadqiqotchi-biograf muayyan ijodkor asarini, ijodiga xos muhim nuqtani belgilashga urinar ekan, uning uchun bunday tadqiqotlar qanday falsafiy asosga ekanligini bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday ijodkor hayoti davomida anglagan falsafasi asosida faoliyat yuritadi, ijod qiladi, muhim badiiy konsepsiyasini ilgari suradi. Falsafiy omil o‘ta keng tushuncha bo‘lib, ijodkor-shaxsning o‘zi bilangina bog‘liq emas. Bunda ijodkor yashagan ijodiy muhit, u muloqotda bo‘lgan ilmiy-adabiy doiralar, u o‘qigan kitoblar, uning ijtimoiy mavqei va hokazolarning o‘rni katta bo‘ladi. Shu va shu kabi qismlar birlashib, ijodkor falsafasi degan fenomenni tashkil etadi” [13: 18 – 19]. Alisher Navoiyning ham bosib o‘tgan hayot yo‘li, u yashagan davr tarixi, ijtimoiy muhit, o‘sha zamon kishilarning estetik ideallari, hayotga bo‘lgan qarashlari bir-bir ko‘zdan kechirilsa, shoir ijod falsafasi tasavvufning naqshbandiya tariqati qarashlari negizida shakllangani ma’lum bo‘ladi.

Alisher Navoiy naqshbandiya tariqatiga rasman kirganmi? Mustaqillik yillarida yaratilgan ko‘plab tadqiqotlarda Hazrat Navoiyning naqshbandiya tariqatiga mansubligi va uning bu yo‘ldagi piri Abdurahmon Jomiy ekanligi juda ko‘p ta’kidlangan. Ammo bu masala biror tarixiy manba asosida isbotlanmagan. XX asr boshlaridayoq zamonaviy navoiyshunoslikda Y.Bertels o‘zining “Navoiy va Attor” nomli maqolasida Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida “Foniy” taxallusining qo‘llanishi haqida fikr bildirib, bunday taxallusni faqat tasavvufiy dunyoqarashga ega bo‘lgan shoir qo‘llashi mumkin, degan mulohazani o‘rtaga tashlaydi [10: 386]. Bu ishni davom ettirgan sobiq sho‘rolar davridagi Navoiy tadqiqotchilari uzoq yillar davomida shoirning tasavvufga munosabatini butunlay inkor etmagan bo‘lsalar-da, lekin bu haqida gapirishga to‘g‘ri kelib qolganda tasavvufning hurfikrlilik bo‘lib ko‘ringan falsafiy tamoyillariga urg‘u berdilar, uning islomiy mohiyatini esa Navoiy dunyoqarashidagi ba’zi ziddiyatli holatlar [15: 387] yoki “reaksion diniy xurujlardan saqlanish, asarlarni ularning yomon ko‘zlaridan asrash, berkitish yo‘li” [18: 149] deyish bilan cheklanildi. Aksar hollarda Navoiy ijodidagi tasavvuf falsafasidan kelib chiqib amalga oshirilishi lozim bo‘lgan tahlillar o‘sha zamonga moslab, dinga qarshi borish nazaridan amalga oshirilgan [19: 76 – 77].

Ammo Y.Bertels o‘zi ham yuqoridagi maqolasida Navoiy tasavvufning muxlisi, qalban so‘fiy, bu ta’limotning bilimdoni bo‘lsa-da, lekin hech qachon amaliyotchi so‘fiy bo‘lmagan, degan xulosaga keladi [10: 419]. Bunday xulosa qaysi jihatlari bilan o‘zini oqlamasligi haqida keyingi yillar adabiyotshunosligida ham asosli fikrlar bildirilgan [12: 119]. E’tiborli jihati, bizningcha, bu bahsli masalaga “Lison ut-tayr”da Navoiyning o‘zi oydinlik kiritadi. Ma’lumki, asarda tasvirlangan yetti vodiy – solikning oliy haqiqatga yetish uchun bosib o‘tishi lozim bo‘lgan tasavvuf bosqichlaridir. Navoiy doston xotimasidagi “...taxallus tag‘yirining uzri” sarlavhali bobida shunday yozadi:

*Chun “Lison ut-tayr” og‘oz ayladim,
Turfa qushlar birla parvoz ayladim [7: 285].*

“Turfa qushlar” dostonida jamiyatning turli tabaqa vakillaridir. Ularning Haqqa intilishi, talabgorligi, iste’dodi turli-tuman. Navoiy ham shunday odamlar bilan hamnafas holda tariqat bosqichlarini o‘tkazganiga ishora qilmadimikin? Zero, biror fikrni to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, unga ishora sifatida ifodalash tasavvuf adabiyotining asosiy xususiyatlaridan biridir.

Shunisi aniqki, Navoiy Jomiy rahbarligida tasavvuf tarbiyasi va ta’limini olgan, lekin tafsilotlarini batafsil oshkor qilmagan. Buning ham ayrim sabablarini Navoiyning o‘z asarlaridan bilish mumkin. Masalan, “Xamsat ul-mutahayyirin” asarida Navoiy ustoz va piri Abdurahmon Jomiyning tasavvufdagi o‘ziga xos yo‘li haqida shunday ma’lumot beradi: “...tariqat odobi sulukida andoq daqiq ravish bila tariqlarini tuzdilarkim, hech kishi alarning zohir ulumi va she’r va muammo

va insho va bu nav' nimalardin sharifroq nihoniy amrg'a mashg'ul erkonlarin bilmadilar va fahm ham qilmadilar..." [5: 739]. Bu parchadan ma'lum bo'ladi, Jomiy va Navoiy mansub naqshbandiya tariqatining ta'lim va tarbiya usuli ko'p hollarda shu tarzda yo'lga qo'yilgan. Naqshbandiya shayxlarining zohiriy ko'rinishlari ham boshqa musulmonlardan deyarli farqlanmagan.

Xoja Bahouddin Naqshband – faqr-u fano maqomidagi obraz sifatida. Hazrat Navoiy o'zining barcha nasriy va she'riy asarlarida Xoja Bahouddin obrazini nihoyatda katta hurmat va ehtirom bilan tilga olingan. Navoiyning tasavvuf shayxlariga bag'ishlangan "Nasoyim ul-muhabbat" asarida Xoja Bahouddinga shunday ta'rif beradi: "Alarning oti Muhammad b. Muhammad Buxoriydur. Alarg'a qabul nazari farzandliqqa Xoja Muhammad Boboyi Samosiydindur va odobi tariqat ta'limi zohir yuzidin Amir Sayyid Kuloldindur, andoqki, o'tti. Ammo haqiqat yuzidin alar Uvaysiydurlar va tarbiyat Hazrat Xoja Abdulkoliq G'ijduvoni q. s. ruhidin topibdurlar" [8: 306 – 307]. Navoiy naqshbandiy shayxlari obrazlari vositasida o'z asarlarida tasavvufning eng muhim nazariy, falsafiy masalalarini talqin qilgan. Shunday masalalardan biri faqr-u fano mavzusidir. Mazkur mavzu "Lison ut-tayr" dostonining 163-bobida Xoja Bahouddin Naqshband bilan bog'liq hikoyatda yani o'zgacha holat – rakursda talqin etilgan. Bob sarlavhasi "Xoja Bahouddin Naqshband so'zi foniyi komil maqomida" deb nomlangan. Ammo bobda komil fanolik qanday bo'ladi, degan masala ustida bahs yuritilmaydi, shoir tasavvufning bu muammosini Naqshband tilidan so'zlatmaydi, batafsil ta'rif-tavsif bermaydi. Balki, ulug' murshidning bir it bilan munosabatini yoritadi, xolos. Xoja Bahouddin Naqshband fanolik maqomiga erishgach, holatida quyidagi o'zgarishlar kuzatiladi, ya'ni haqshunos pir o'z vujudini hamma narsaga qiyoslab, ulardan o'zini past hisoblar edi:

*O'z vujudin poksayri haqshunos,
Har ne birlakim qilur erdi qiyos.
Ondin o'zni kam topar erdi base,
Sarvu guldin o'ylakim xoru xase [7: 243].*

Shu holatda shayxning ko'zi o'limtik itga tushadi va hech ikkilanib o'tirmay o'zini unga tenglashtiradi:

*To ko'rundi ko'ziga bir jifa kalb,
Paykaridin poklik oyini salb.
Chun oning birla tenglashtirdi o'zin,
Nola qildi ashkbor aylab ko'zin [7: 243].*

Bu maqomdagi orifning o'zini har ne bilan tenglashtirishi, har kim va har narsadan o'zini past deb sanashining sababi u o'zining har qanday jismoniy va nafsoniy sifatlaridan butunlay voz kechib – foni bo'lib, butun jismu jonini Haqning irodasiga taslim etganidadir. Qolaversa, "Alloh azza va jallaga bo'lgan muhabbati bandaga o'z nafsini ko'z o'ngida kichraytirib, unga Allohga bo'lgan muhabbatining haqlarida yo'l qo'ygan kamchiliklari va boy berilgan fursatlarini ko'rsatar ekan. Muhib – Rabbiga muhabbat qo'ygan banda bu holatda Alloh taoloning roziligiga olib boruvchi yo'lda borayotgan boshqa insonlarga nazar solib, ularning har birini o'zidan afzal, qusuri kam deb ko'radi. Muhibning o'zidan afzal ko'radiganlari safida hatto uning muridlari-yu shogirdlari ham bo'lishi mumkin" [16: 176]. Bu darajaga yetishga inson uchun na jismning, na dunyoning hech bir qiymati qolmaydi. Xoja Bahouddin Naqshband o'zini itga tenglashtirishining sababini shunday tushuntiradi:

*Dedi: "Ul ahli vafodur, men – emon,
O'zni oning birla emdi teng demon.
Ul xudovandig'a qilmas juz vafo,
Lek mendin zohir o'lmay juz jafo" [7: 243].*

Ikkinchi baytni bir necha ma'noda talqin qilish mumkin. Birinchidan, Shayx itni vafo ahli deb hisoblaydi, chunki u "xudovandi", ya'ni xo'jayiniga sodiqlik bilan xizmat qiladi. Ikkinchidan, bu baytda ahli Haqning dunyoga ibrat bilan nazar solishi ko'rinadi. Mana shu qaydlardan so'ng itning xilqatidagi Xoja Bahouddin Naqshband nazarda tutgan vafo haqiqati biroz oydinlashdi, desak bo'ladi. Chunki Alloh uni it qilib yaratgan, u o'zining shu "vazifasi"da, shu yaratilishida sobit turadi, ya'ni hech qachon sherlikni yoki tulkilikni da'vo qilmaydi. Bu jahatdan u nafaqat o'zining "xudovandi"ga sodiqlik ko'rsatish bilan birga haqiqiy Xudovandiga ham vafo va sodiqlik izhor qiladi. Aqli bor inson esa ba'zan o'zining asl haqiqatiga teskari borib, Alloh bergan xilqatni o'zgartirishga, o'zida yo'q bo'lgan narsalarni bor qilib ko'rsatishga urinadi, ya'ni takallufga beriladi.

Tasavvufdagi yana bir qarash mazkur hikoyatning keyingi talqiniga ham yo'l ochishi mumkin. Unga ko'ra: "Olamdagi hech bir narsa yo'qki, unda Janobi Allohning bir hikmati bo'lmasin. Hatto kufurning ham bir hikmati bordir. ...biror narsa nopok bo'lsa-da, uning shar'an nopokligi ham o'z martabasiga ko'ra bir kamoldir. Chunki bu nopoklik hikmatga tobedir. So'fiylar faqatgina go'zal suratlargagina bog'liq emaslar, ular dunyo ko'zgusida Haqning san'atidan va mutlaq jamoldan boshqa narsani anglamaydilar. Ularga ko'ra, hech bir narsa Xudoning nuridan nasibasiz emas. Chunki har narsa Haqning vujudi ila qoimdir va sifatlarining mazharidir" [3: 23]. Bu fikr hikoyatda tasvirlangan Bahouddin Naqshband harakatlaridagi o'zgacha ma'noni ham ochib bermoqdi. Ya'ni, faqr-u fanolik maqomidagi valiy dunyodagi jonli-yu jonsiz har bir narsa Haq taolo tufayli mavjudligini, ular maqsadsiz yaratilmaganini anglash maqomiga, boshqacha aytganda vahdat ul-vujud haqiqatini his qilish darajasiga ko'tarilgani ma'lum bo'lmoqda. Shuning uchun ham Xoja Bahouddin hamma nopok deb jirkanadigan itga ham o'zgacha shavqat va marhamat bilan munosabatda bo'lgan. Demak, faqru fano maqomiga yetib, vahdat ul-vujud haqiqatini tushunib yetish valiyning faqat o'zi uchun emas, balki o'zidan boshqalar uchun ham bemisl xayr va rahmat manbai bo'lishi ma'lum bo'ladi. Bu, shubhasiz, tasavvufning insoniyatga suv va havodek manfaatli ta'limot ekanining bir dalilidir. Asardagi mazkur hikoyatni fano maqomi va timsolining yana bir navoiyona talqini deyish mumkin.

Demak, bundan ma'lum bo'ladiki, inson fanolik maqomiga yetgach nafaqat o'zining asl insonlik sifatini saqlab qoladi, balki bunday inson uchun boylik, hatto mansab-u martabaning ham zarari tegmaydi, uning botiniy hurriyatiga rahna sololmaydi, xuddi kemanding ustidagi og'ir yuklar uning suvda suzishiga monelik qilolmaganidek. Naqshbandiya tariqatining ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida keng tarqalishida muhim omil uning dunyoviy hayotda ham botiniy hurriyatga erishishiga ishonchidir. Tariqat yo'boshchisi Xoja Bahouddin Naqshbandning ushbu so'zlari buni quvvatlaydi: "Solik balog'at (kamol)ga yetgandan keyin dil va til o'rtasida farqi qolmaydi, ya'ni tashqaridagi mashg'ullik botin amallariga to'siq bo'lolmaydi, botin amaliga zohir mashg'ulotidan hijob yuzlanmaydi" [4: 88]. Yana bir jahatdan valiylarning dunyo ichida bo'lishi ularning el nazaridan pihon bo'lishiga vosita ham bo'lgan. Abdurahmon Jomiy "Nafohat ul-uns" asarida shunday tushuntiradi: "Xudovand O'zining ba'zi avliyolarini begonalar nazaridan izzat qubbasi ostiga berkitgandir, ularning holini nomahramlar nazaridan yashirish va ahli zohirning ularni dunyoga rag'bat qiluvchilar deb o'ylashlari uchun ularning zohiriga rag'bat suratidagi boylik libosini kiydirgandir" [21: 11 – 12].

Xoja Muhammad Porso obrazi talqini. Xoja Muhammad Porso Bohouddin Naqshbandning xalifalaridan bo'lib, bu tarixiy shaxs ham Navoiy ijodida, falsafiy qarashlarining shakllanishida

muhiim o‘rin tutgan. Naqshbandiya tariqatida Ibn Al-Arabiyl asarlari va vahdat ul-vujud falsafasiga qiziqish Bahouddin Naqshbandning shogirdlaridan biri Xoja Muhammad Porso nomi bilan bog‘liq. Tariqatga nomi berilgan Bahouddin Naqshbandning Ibn al-Arabiyl qarashlaridan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sirlangani haqida aniq ma‘lumotlar uchramaydi. Ammo uning eng yaqin muridlaridan Xoja Muhammad Porso Ibn Arabiylning jo‘shqin va mashhur muxlisi edi [2: 162]. Umuman olganda, tasavvufga doir sermahsul ta‘lifotlari bilan Xoja Muhammad Porso bu tariqat ulug‘lari orasida alohida ajralib turadi. Uning Ibn Arabiyl asarlari va qarashlariga bo‘lgan yuksak ehtiromi farzandi Xoja Abu Nasr Muhammadning quyidagi so‘zlaridan ham bilinadi: “Bir kuni ularning sharaflil majlislarida Muhyiddin ibn Arabiyl qoddasollohu taolo sirruhu va asarlari haqida so‘z borardi. Otaril (Xoja Muhammad Porso – A.R.)dan shunday naql qildilarki, “Fusus” jondir va “Futuhot” esa – dil. Kimki “Fusus”ni yaxshi anglasa, unda hazrati risolat sollallohi alayhi vasallamga tobelik istagi yanada kuchayadi” [21: 403 – 404].

Navoiyl bu obrazni ikki asarida – “Hayrat ul-abror” va “Lison ut-tayr”da gavdalandirgan. Har ikki asarda ham Xoja Muhammad Porsoning haj safaridagi voqea tasvirlangan. Umuman olganda, bu shaxs o‘zi kim, Navoiylning bu shaxs bilan qanday aloqadorligi bor, shoir asarlariga bu obraz qay yo‘sinda paydo bo‘lgan, degan masalalarga to‘xtalsak, bu inson Xoja Bahouddin Naqshbandning shogirdlaridan biri bo‘lib, haqiqiyl to‘liq ismi Muhammad bin Muhammad bin Mahmud Hofiz Buxoriyl dir. “Porso” esa uning laqabi bo‘lgan. Navoiylning “Hayrat ul-abror” dostonidagi quyidagi baytlari ham bunga ishorat qiladi:

*Haq yo‘lida xojai qudsiyl janob,
Roqimi “Qudsiya”u “Faslul-xitob”.
Na‘li izi gunbadi davvorso,
Ulki laqab keldi anga Porso [6: 289].*

Faqat bu asaridagina emas, “Lison ut-tayr” dostonida ham “Porso” so‘zining laqab ekanligigi urg‘u bergan:

*Xojai dinparvari oliynasab,
Kim otiga Porso erdi laqab [7: 181].*

Alisher Navoiyl bir tafsilotni ikki asarida tilga olishi bejizga bo‘lmasa kerak. Chunki bu laqabning berilishi bilan bog‘liq voqea juda mashhur bo‘lgan. Faxruddin Ali Safiylning “Rashahot” asarida ma‘lumot berilishicha, bu laqabni Xoja Muhammadga ustozil Bahouddin Naqshband bergan: “Mabodiyi ahvoldakim, Hazrati Xoja Muhammad Porso Hazrati Xoja (Bahouddin)ning mulozamatlarini og‘oz etdilar, bir kuni riyozat va mujohadot asnosida Hazrati Xojaning uylariga kelib erdilar. Va eshikdan tashqarida muntazir turdilar. Ittifoqan, Hazrati (Xoja)ning xodimalaridan bir kanizak tashqaridan ichkari kirdi. Hazrat Xoja ondin so‘rdilar: “Tashqarida kim bor turur?”. Ul oytibdur: “Bir javoni porsokim, eshikda muntazir turubdur”. Hazrati Xoja tashqari chiqdilar. Va Xoja Muhammad (Porso)ni ko‘rdilar va oydilarkim: “Siz Porso (darvish) erkansiz”. Ul kundan so‘ngg‘achakim, bu lafz Hazrati Xojaning muborak tillariga joriyl bo‘ldi alsinai afvohga tushub, xizmati Xoja Muhammad bu laqab birla mashhur bo‘ldilar” [17: 86].

Alisher Navoiyl, o‘z navbatida, Xoja Muhammad Porsoni piri Abdurahmon Jomiy vositasida tanigan. Alisher Navoiylning “Nasoyim ul-muhabbat” asarlarida keltirilishicha, Jomiy Xoja Muhammad Porsoni go‘dakligida ko‘rgan, bu voqea asarda uning tilidan shunday bayon qilingan: “...sakkiz yuz yigirma ikkida Muharram oyining Bayt ul-harom va Nabiyl ziyorati alayhis salavot vas-salom niyati bila Buxorodin chiqdilar va Nasaf yo‘li bila Chag‘oniylon va Tirmiz va Balx va Hirotqa ma-

zoroti mutabarrikaki, ziyorat qasdi bila azimat qildilar. Barcha yerda sodot va mashoyix va ulamo alarning sharif maqdamlarin mug‘tanam bildilar va tamom e‘zoz va ikrom bila talaqqiy qildilar. Va Hazrat Maxdum n.m.n. debdurlarki, xotirg‘a kelurki, chun Jom viloyatidin o‘tar erdilar. Qiyos andoq qilurkim, jumodul-avvaliing oxiri yo jumod ul-oxirning avvallari erdi erkin. Mazkur bo‘lg‘on yild-inki bu faqirning otasi jame‘ kasir niyozmandlar va muxlislar bila alarning ziyorati qasdig‘a chiqib erdilar va maning umrum hanuz besh yilda bo‘lmaydur erdi. Otam mutaalliqalaridin biriga ayttikim, mani egniga ko‘tarib, alarning mahofasining ilayiga tutdi. Alar iltifot qilib, bir bosh kirmoniy nabot ilgimga berdilar. Bu kun ul ta‘rixdin oltmish yildurki, hanuz tal‘atlarining safosi maning ko‘zumdadur va muborak diydorlarining lazzati mening ko‘nglumdadur...” [8: 312].

Alisher Navoiy “Hayrat ul-abror” dostonining shahzoda Badi‘uzzamon mirzoga bag‘ishlangan yigirmanchi maqolotida Xoja Muhammad Porsoni muborak haj safaridagi bir voqea asnosida tasvir-laydi. Hikoyatda aytilishicha, buyuk murshid bu safarga o‘g‘li Xoja Abu Nasr bilan chiqqan bo‘ladi. Darhaqiqat, Xoja Muhammad Porso tarjimai holiga diqqat qilsak, u hayoti davomida ikki marta muborak haj safariga borganiga guvoh bo‘lish mumkin. Birinchi marta hijriy 790 (milodiy 1388)-yilda piri Bahouddin Naqshband bilan, ikkinchi marotaba hijriy 822 (milodiy 1419) yilda safar qilgan va shu safarida unga o‘g‘li Abu Nasr hamrohlik qilgan [1: 563 – 564]. Hikoyatda aytilishicha, haj arkonlari tamom bo‘lgach, bir guruh hamsafarlar hajlari qabul bo‘lishi uchun duosi ijobat bo‘ladigan bir insonni duo qilish uchun qidiradilar va Xoja Muhammad Porsoga to‘xtaydilar:

*Istadilar foniy-u boqiy janob,
Har tilagi Haq qoshida mustajob.
Xalq niyozini ado qilg‘ali,
Borcha xaloyiqni duo qilg‘oli.
Muncha ulus ichraki ko‘z tiktilar;
Xoja sori borcha raqam chektilar [6: 289 – 290].*

Ammo Xoja bu mas‘uliyatli ishni o‘g‘li Abu Nasrga topshiradi. Buning sababini quyidagicha tushuntiradi:

*Kimsaki yo‘q rahbari bu yo‘l aro,
Mumkin erur ozmog‘i har qo‘l aro.
Yo‘q edi bu yo‘lda manga rahnamoy,
Tengri meni qildi anga rahnamoy.
Bo‘ldi mening ishim anga parvarish,
Parvarishimdin anga ish qilmoq ish.
Yo‘l itari meni haroson qilib,
Yo‘lni harosim anga oson qilib [6: 290].*

Adabiyotshunos A.Malik “Hayrat ul-abror” dostoni sharhida bu hikoyatdagi Xoja Muhammad Porso so‘zlarini shunday talqin qilgan: “Biz shunday yo‘ldamizki, agar yo‘lboshchimiz bo‘lmasa, har tomonga og‘ib, adashib ketishimiz mumkin. Afsuski, mening rahnamoyim yo‘q edi. Alloh o‘g‘limni menga yo‘lboshchi qildi (ta‘kid bizniki – R.A.). Xoja Muhammad Porso bu adashishdan uni o‘g‘li xalos etganligini aytadi. Abu Nasr ibodati va kashflari bilan otasidan o‘tgan edi ” [14: 499 – 500]. Ammo fikrimizcha, Xoja Muhammad Porsoning so‘zlarini boshqacha ma‘noda tushunish to‘g‘riroqdir: Xoja, A.Malik talqin qilganidek, Alloh o‘g‘limni menga yo‘lboshchi qildi, demayapdi, balki Alloh meni o‘g‘limga yo‘lboshchi qildi, demoqda: *Yo‘q edi bu yo‘lda manga rahnamoy, // Tengri meni qildi anga rahnamoy*. Hikoyatning aynan shu joyida Alisher Navoiyning

g'oyaviy niyati yuzaga chiqadi: inson hayotida har qanday holatda unga bir ustoz kerak. Shoir bu hikoyati orqali birato'la uch xil ma'noni nazarda tutgan: 1. Hayotdagi har qanday ishda ustozning lozimligi; 2. Har qanday muhim safarda (jumladan xajda) albatta yo'l biladigan yo'l boshlovchi lozimligi; 3. Tasavvuf yo'lida pir rahbarligining shartligi. Navoiy uchinchi ma'noni nazarda tutgani ko'proq haqiqatga yaqindir. Chunki Xoja Porso duo qilishni nega o'g'liga topishirdi, chunki o'zining yo'l boshlovchi piri bo'lmaganini bunga sabab qiladi, o'g'lining esa piri bor edi, suluk yo'lini adashmay bosib o'tgan, endi uning duosi qabul bo'lishiga umid katta. Aslida, tarixan Xoja Muhammad Porsoning ham tasavvuf yo'lidagi piri Bahouddin Naqshband ekani ma'lum, Navoiy ham buni yaxshi bilgani holda uni hikoyatda bunday tasvirlashdan maqsadi tasavvufda pirning o'rni nihoyatda muhimligiga alohida urg'u berish bo'lgan. Binobarin, Xoja Muhammad Porso va Abu Nasr haqidagi manoqiblardan bu hikoyatga o'xshab ketadigan birorta tafsilotni uchratmadik. Demak, bu Navoiyning badiiy to'qimasi bo'lishi ham mumkin.

Asardagi Muhammad Porsoning duo qilish ishini o'g'liga topshirishida yana bir tasavvufiy ma'noni mulohaza qilish mumkin. Shoh Shujo' Kirmoniy shunday deydi: "O'z fazlini ko'rmaslik ahli fazlning fazlidir, agar o'z fazlini ko'rsalar, bu hol fazl emas. Va o'z valoyatini ko'rmaslik ham ahli valoyatning dalilidir, agar ko'rsalar, bu hol ham valoyat emasdir... Agar birov men fozil yoki valiyman deb aytsa, u na fozildir na valiy" [20:146]. Xoja Porso holatini ham o'z fazlini ko'rmaslik, yo'q deb hisoblash ma'nolarida anglash mumkin. Zero, hazrat Navoiyning komil inson haqidagi qarashlarida bu masalaga shunday yondashiladi, unga ko'ra noqis odamgina o'zini komil deb hisoblaydi, komil inson esa o'z nuqsoniga boqadi, kamolidan so'z ochmaydi:

*Noqis uldurkim, o'zin komil degay,
Komil ulkim nuqsin isbot aylagay.
O'z kamolidin demas ahli kamol,
Ahli nuqson ichradur bu qilu qol [7: 189 – 190].*

Xoja Ahror Valiy obraziga munosabat. Alisher Navoiy ijodidagi tarixiy shaxslar obrazini o'rganish asnosida yana bir muhim masalaga e'tibor qaratish lozim. U ham bo'lsa ba'zi ilmiy doiralarga necha zamonlardan beri tortishuv mavzusi bo'lib kelgan ilm va din, tasavvuf va aqliy ilmlar masalasidir. Masalani ichdan anglamagan, unga faqat tashqarida turib baho beradigan, g'arb orientalistlarining ta'siriga tushib qolgan ayrim ilm kishilari qulay fursat tug'ilishi bilanoq islom va tasavvufni yomonotliq qilishga tushdilar, ularning asosiy dastaklari esa so'fiylarning ilm, madaniyat dushmani degan iddaolardir. Bu mavzuda Ulug'bek Mirzo va Xoja Ahror Valiylar o'rtasidagi aslida bo'lmagan, uydirilgan mojarolar haqidagi gap-so'zlar ko'paygandan ko'paydi. Ilmdagi bunday qarashlarning ildizi rus sharqshunos V.Bartoldga borib taqaladi. U o'zining Alisher Navoiy haqidagi tadqiqotida shunday yozadi: "Xoja Ahror 1490-yildagi so'nggi xastalanishi-da to'g'ridan-to'g'ri Alisher Navoiyga murojaat qilib, undan muhim olimlar va tabiblar markazi bo'lgan Hirotdan bir shifokor yuborishini so'ragan. Butun kitobiy ilmlarning dushmani bo'lgan bu kekxa mistikning o'zi endi ilmning yordamiga muhtoj bo'lgandi" [9: 229].

Xo'sh, ilm va ma'rifat, san'at va madaniyat homiysi Alisher Navoiyning "ilm dushmani" Xoja Ahrori Valiyga nisbatan shaxsan munosabati qanday bo'lgan? Agar biz bevosita shoirning o'ziga murojaat qiladigan bo'lsak, V.Bartold va uning izdoshlarining iddaolariga tamoman teskari ma'lumotlarni o'qiymiz. Alisher Navoiy o'z asarlarida Xoja Ahrori Valiy obrazini ham yaratib, u zotni nihoyatda katta hurmat va ehtirom bilan tilga olgan. Xususan, so'fiylar haqidagi "Nasoyim ul-muhabbat" asarida Xojani katta hurmat bilan zikr qilish bilan birga yana "Hayrat ul-abror" dostonida ham uning obrazini Xoja Bahouddin Naqshband bilan bir bobda tasvirlaydi, u zotni o'zi yashab turgan dunyoning yagonasi, balki o'sha zamonning murshidi, osmon ham uning dargo-

hini supuruvchi, shohlar uning qullug'iga bosh egib tursalar, ogohlar esa uning bazmidan behud bo'ladilar, uning xizmatiga yetgan kishi garchi gado bo'lsa ham ma'nai shoh bo'ladi, deydi:

*Ulki bu ofoq ichida toq erur,
Toq nekim, murshidi ofoq erur.
Charxi nigun dargahida xokro 'b,
Balki jabini bila xoshokro 'b.
Yuz qo'yubon qullug'ig'a shohlar,
Bazmida bexud o'lub ogohlar,
Xizmatidin har kishi ogoh o'lub,
Garchi gado ma'ni ila shoh o'lub [6: 83].*

Navoiyning Xoja Ahror Valiy haqidagi xuddi shu ma'nodagi maqtov so'zlarini "Nasoyim ul-muhabat"da ham o'qiymiz: "...Hazrat Xojag'a (Xoja Ahror Valiy – A. R.) oncha muknat dast berdiki, ma'lum emaski, mashoyixdin hech kimga ul dast beribdur yo yo'q. Mulkka ajab istilo va salotin va mulukka g'arib isrofu hukm, Movarounnahr salotini o'zlarin alarning muridzodalari va mahkumi hukmi tutorlar erdi. Yo'qki, yolg'uz Movarounnahr salotini, balki Xuroson va Iroq va Ozarbayjon, hattoki bir soridin Rum va Misrg'acha va bir soridin Xito va Hindg'acha barcha muluk va salotin o'zlarin Xojaning mahkumi hukmi va ma'muri farmoni tutarlar erdi va ruq'alari bu saloting'a oncha muassir erdikim, alarning ahkomi o'z xuddomig'a bo'lmag'ay va Hazrat Xojaga zohir jam'iyati barcha abnoi zamondin ko'prak voqe' erdi. Andoqki, botin jam'iyatidag'i barcha abnoi zamondin balki ko'p, moziy mashoyixdin dog'i hamonoki ortug'roq erdi va bu haqir bila iltifotlari ko'p bor uchun vahyi osor ruq'alari bila musharraf qilib, ishlarga ma'mur qilurlar erdi" [8: 322]. Mazkur parchadan shayx va shoir o'rtasidagi munosabatlar nihoyatda iliq va samimiy bo'lgani, o'zaro aloqalari mustahkam ekani ma'lum bo'ladi. adabiyotshunos olim B.Valixojayevning yozishicha, "Navoiy Samarqanddagi vaqtida ana shu murshidi komil – Xoja Ubaydulloh bilan ham uchrashgan, uning suhbatidan bahramand bo'lgan. Agar shunday bo'lmasa, Navoiy "Hayrat ul-abror"da Xoja Ubaydullohning turmush tarzi – kiyinishi, suhbat haqida bunchalik ishonch va aniqlik bilan so'z yurita olmas edi" [11: 256]. Qolaversa, Xoja Ahror Valiyning shoh va olim Mirzo Ulug'bek fojeasiga umuman aloqador emasligi millatimizning diyonatli olimlari tomonidan ishonchli manbalar asosida allaqachonlar isbotlab ham berildi. Jumladan, tarixchi olim uzoq yillik ilmiy izlanishlari natijasida shunday xulosalarni o'rta tashlagan: "Mirzo Ulug'bek va Xoja Ahror Valiy umuman uchrashishmagan yoki ular Xoja murshidlik darajasiga yetganlaridan so'ng uchrashishmagan. Ikkinchidan, nima uchundir ba'zi kitoblarda Ulug'bekning shahid bo'lish sababini uning rasadxonasiga, munajjim-astronomligiga va, umuman, ilmi hay'at bilan shug'ullanishiga bog'lashadi. Ya'ni Mirzoning o'ldirilishi asosiy sabablaridan biri, uning yulduzlarni kuzatishi bo'lgan va bu islom diniga to'g'ri kelmagan, deb da'vo qilinadi. Mirzo Ulug'bek hech qachon g'ayridin bo'lmagan, binobarin, u besh vaqt namozni kanda qilmagan. aksincha, uning madrasalarda dars berganligi hamda o'zining nujum va tarixga oid asarlarida islom dini va aqidasini himoya etganligi tarixda ma'lum" [21: 60].

Demak, Alisher Navoiy asarlaridagi Xoja Ubaydulloh Ahror haqidagi ma'lumotlar tarixiy nuqtai nazardan ham ahamiyatli bo'lib, o'tmishimizga xolis munosabatda bo'lishga ham yordamchi bo'la oladi.

Xulosa. Bu muhtasar tahlillarimizdan chiqargan umumiy xulosalarimiz shuki, Alisher Navoiyning rasman naqshbandiya tariqatiga kirganligi biror aniq tarixiy manbada ko'rsatilmagan bo'lsa-da, ammo shoirning o'z asarlarida Abdurahmon Jomiy uning piri ekanligiga ko'p o'rinlarda ishora qilgan. Navoiy naqshbandiya tariqati boshlig'i Xoja Bahouddin Naqshbandning badiiy obrazini

tasvirlash orqali faqru fano maqomining bir jonli insondagi amaliy ifodasini ko'rsatib beradi. Xoja Muhammad Porso obrazi vositasida esa birato'la uch xil ma'noni nazarda tutgan: 1. Hayotdagi har qanday ishda ustozning lozimligi; 2. Har qanday muhim safarda (jumladan, hajda) albatta, yo'l biladigan yo'l boshlovchi lozimligi; 3. Tasavvuf yo'lida pir rahbarligining shartligi. Navoiy uchinchi ma'noni nazarda tutgani ko'proq haqiqatga yaqindir. Navoiyning yana bir tasavvufiy nuqtayi nazarini Xoja Ahror Valiy obrazida yuzaga chiqqan. Shoirning ham nasriy, ham she'riy asarlaridagi Xoja Ubaydulloh Ahror obrazini birgalikda o'rganish uzoq yillar davomida buyuk so'fiy shaxsiyatiga doir biryozlama qarashlarni bartaraf etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Algar H. *Muhammed Parsa / Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 30. – İstanbul: 2005. – S. 563 – 565.*
2. Algar H. *Nakşibendilik. – İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.*
3. Ertuğrul İ.F. *Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî. – İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.*
4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Таржумон: Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли. – Тошкент: Ёзувчи, 1993.
5. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 5-жилд. – Тошкент: F.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
6. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. – Тошкент: F.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
7. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 9-жилд. – Тошкент: F.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
8. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 10-жилд. – Тошкент: F.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
9. Бартольд В.В. *Сочинения. Том II. Часть 2. – Москва: Наука, 1964.*
10. Бертельс Е.Э. *Избранные труды: Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965.*
11. Валихўжаев Б. *Мумтоз сиймолар. 1-жилд. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.*
12. Жўрақулов У. *Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015.*
13. Жўрақулов У. *Ҳудудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.*
- Каттаев К. *Тасаввуф алломалари. – Тошкент: F.Ғулом номидаги НМИУ, 2017.*
14. Малик А. Алишер Навоий: Ҳайрат ул-аброр (Матн, шарҳ, насрий баён ва лугат). 3-китоб. – Тошкент: Tamaddun, 2021.
15. Маллаев Н. *Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965.*
16. Муҳаммад Саъид Рамазон Бутий. *Қуръонда муҳаббат ва унинг инсон ҳаётидаги ўрни. Таржумон: Ж.Жўраев. – Тошкент: Minir, 2022.*
17. Фахруддин Али Сафий. *Рашаҳоту айнил-ҳаёт. Таржумон: Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад. Нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ. – Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2004.*
18. Ҳайитметов А. *Навоий лирикаси. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1961.*
- Эркинов А. *Қолидаги фан // Ёшлик, 1991. 2-сон. – Б. 76-77.*
91. سيد على بن عثمان هجوري. كشف ال محجوب. لاهور، دارالنور ١٤١٠ھ.
- مولانا نورالدين عبدالرحمن جامي. نفحات النس من حضرات القدس. کلکتہ، مطبع ليسي، ١٢٨١ھ.
21. Каттаев К. *Тасаввуф алломалари. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017.*